

Millî Mecmûa

MART - NISAN 2018 - SAYI 2

Kim var imiş biz burada yoğ iken?

DOSYA KONUSU:
Gürk Müslümanlığı

DİNİ DÜŞÜNCEMİZİN İDEAL VE MODEL İSMİ: İMÂM-I MÂTÜRÎDÎ

Fatih M. Şeker

Türkiye tarihi bir bütündür. Selçuklu-Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri bu tarihin zamanı, Türkistan-Anadolu ve Rumeli havzası da mekânıdır. Bugünkü Türkiye'nin fizikî cephesini Cumhûriyet, metafizik çerçevesini ise Osmanlı ile Selçuklu oluşturur. Bu iki devlet, göçebe Türklerin nasıl bir medeniyet kurabileceklerinin ve felsefe yapabileceklerinin en büyük şahididir. Fârâbî'nin çerçevesini çizdiği semâvî şehrin müşahhas bir örneği olan Osmanlı'yı İbn-i Kemâl felsefeyle, Bursevî tasavvufu, Evliyâ Çelebi folklorla, Dede Efendi mûsikîyle, Cevdet Paşa tarihle, şâirlerin metafizikçi kumaşına sahip olduğunu gösteren Gâlib Dede şiirle, Mimar Sinan da taş-toprağa hükmederek idare eder. Medînetü'l-Fâdılâ'nın tadını Osmanlılar çıkarır. Herkes söz ve hâliyle deryadan haber verir. Sularını bütün nehirlerden alan bir deniz benzetmesi, belki de en çok Osmanlılara yakışır. Vaziyet tabiatda da öyledir: "Selvi ölümümüzün, söğüd deremizin ve çınar meydanımızın ağacıdır" sözü el-hâk doğrudur. İnsanımızın sanatkârane tarafı Mevlevîlik'te, rindâne ve kalenderâne cephesi Bektâşîlik'te, müteşerrî damarı Nakşîlik'te toplanır. Osmanlı asırlarının kudreti Bursa'daki Yeşil Türbe'de, Sultanahmet'teki III. Ahmed Çeşmesi'nde ve Süleymaniye Camii'nin duvarındaki taşta hissedilir. Sanat denilen şey İslâm'ın bir aynası olur. Her şeyde aynı tabiatın çehresi görülür. Bâkî olanı fâni olanda gören kimse kemâle erer. Fenâfillâh sırlarını öğrenen bekâbillâh neşesini bulur.

Mevcut siyasî atmosferde Fârâbî okumak, İstanbul'da Toros yaylalarının havasını almak gibi olsa da bunların biri olmadan diğeri eksik kalır. Entelektüel dünya ile sosyo-kültürel hayat arasındaki doğrudan ilişki bu şekilde kendini gösterdiği gibi İlâhî olanla beşerî olan da bir bütün hâline gelir. İlâhi takdir insanın tedbirine uygun düşer. Olacak olan elbette olur. Cevdet Paşa-İbnülemin çizgisinin bir halkası olan sanatkâr mizaçlı düşünürden okuyoruz:

"İnsan kaderinin büyük taraflarından biri de, bugün attığı adımın kendisini nereye götüreceğini bilmemesidir. Bakî'nin Fatih Camii'nde fakir bir müezzin olan babası, oğlunun Türkçeyi kendi adına fethedeceğini, sözün ebedî saltanatını kuracağını; Nedim'in anası, Türkçenin ikliminde oğlunun bir bahar rüzgârı gibi güleceğini, onun geçtiği yerlerde bülbül şakımasının kesilmeyeceğini, ağzından çıkan her sözün ebediliğinin bir köşesinde bir erguvan gibi kanayacağını biliyorlar mıydı? Bunun gibi Malazgirt Ovası'nda döğüşen yiğitler, kılıçlarının havada çizdiği kavsini, bütün ufku dolduran nal şakırtılarının, Sinan'ın, Hayreddin'in, İtrî'nin, Dede'nin 2 dünyalarına gebe olduğundan elbette habersizdirler. Kader, insan rûhu

bir tarafını tamamlasın, yaratılışın büyük rüyalarından biri gerçekleşsin diye, onları bu ovaya göndermişti. Yaratıcı rûhun emrinde idiler, onun istediğini yaptılar”.

Bizim nasıl düşündüğümüzü anlayabilmek, hangi zihniyette olduğumuzu bilmekle mümkündür. Bu da bizi Müslümanlık ideasını hayat tarzı hâline getirmenin kemâle ermiş bir örneği olan Mâtürîdî'ye götürür. İde; batı için Hıristiyanlık Türkler için de Müslümanlıktır. İslâm imanına sahip olan Keykâvûs bu gerçeği şu şekilde dile getirir: “Cümle marifet ehlinin katında İslâm dininden devletli din yoktur ve İslâm hükmünden yeğ hüküm yoktur”. Tarihî tecrübemizde siyasî idealleri yaratan dinî ideallerdir. İbnülemin Nehcü's-Sülûk fi Siyâseti'l-Mülûk'ten hareketle bunu şöyle ifade eder: “Selamet-i akıl, din ve ilim ile kâimdir”. Hayatın merkezinde yer alan İslâm, yaşadığımız iklime mahsus şekillere bürünerek Müslümanlığa dönüşür. Cümle mevcûdâtın yörüngesini belirler. Herkes bilir ki “insanları zihniyetler birleştirir, düşünceler ayırır”. Mâtürîdî felsefi olarak Gazzâlî'de, akîde itibarıyla de Kitâbü't-Tevhîd'in rûhunu kendi çağına taşıyan Hızır Beg ile Kemâl Paşa-zâde'de devam ettiğine göre mütefekkirin kendisi fânî, onun dünyasına hükmeden rûh ve irâde bâkîdir. İstanbul'un ilk kadısı Hızır Beg, kaleme aldığı Kaside-i Nûniyye etrafında Fatih Sultan Mehmed Han'ı Mâtürîdî ile aynileştirir. Fatih de Molla Hüsrev'i Ebû Hanîfe ile özdeşleştirir. Bu vaziyet siyasî irade ile mütefekkirlerin ait oldukları fikriyâtın mesuliyetini birlikte üstlendiklerini gösterir. Medrese ile devletin birbirlerine meşrûiyet sağladığına işaret eder. Hızır Beg Fâtih Sultan Mehmed Hân'a, Kemâl Paşa-zâde de Yavuz Sultan Selim'e nüfûz ettiği zaman hikmet sahibi hükümdar modeli hayata geçer. “Etrafına kabiliyetli kimseleri toplamayan bir hükümdar, bana ordusuz bir komutan gibi görünür” diyen Goethe haklıdır. Bu demektir ki Mâtürîdî devletin zihniyetini, hükümdarlar da o zihniyetin hayata tatbikini temsil eder. İnsan Türkiye'de Mâtürîdî'yi tanımasa da o geleneğe bağlıdır. Yavuz Sultân Selim Hân'ın Şah İsmail'e yazdığı mektuplarda Mâtürîdî'nin ismi geçmez ama rûhu oradadır. Bir başka ifadeyle Osmanlı'yı fiziken Osman Gazi, Murad Hüdavendigâr, Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim ve Kânûnî Sultan Süleyman inşâ ederken; zihnen Mâtürîdî, felsefi olarak Gazzâlî, irfânî olarak da Mevlânâ inşâ eder. İleriye doğru aktıkça geriye doğru dönen tefekkür mekanizmamız bu şekilde nazarî olanla amelî olanı bir terkip hâline getirir. Sadakatin ahlâkî, hakikatin ise nazarî bir kategori olduğu, ideal yönetimin insanın kendini idare etmesini öğreten yönetim olduğu ortaya çıkar. İdealle gerçek bu sayede hem aynileşir hem de farklılaşır. Şimdi hayal olarak gördüğümüz şeyler, vaktiyle hakikat olduğuna göre hayalle hakikat arasındaki irtibat 3 kendiliğinden ortaya çıkar. Tarih, tasavvuf ve ahlâk kitapları da bir çeşit siyasetname hüviyetine bürünür. Düşünce her şeyin kilidini açan tılsımlı bir anahtar rolü oynar. Filozof-kral daha doğrusu hikmet sahibi hükümdar modeli bu şekilde sahne alır. Bir milletin felsefesi onun varlığının tamamlayıcısı olur. Denilebilir ki dünya görüşüne sahip, kendi perspektifine mutabık bir metod inşâ eden her kişi bir çeşit feylesoftur. Bu zâviyeden bakıldığında Tanpınar'la Gazzâlî, Dostoyevski ile Kant arasında mâhiyet farkı yoktur. Umberto Eco'nun da dediği gibi “hiçbir günlük tecrübe, en basiti bile, düşünce adamı için değersiz değildir, öyleyse felsefeyi yalnızca ayakları üstünde değil, böğürleri üstünde de yürütmenin zamanıdır”.

Dünya görüşümüzün dibacesi olan Mâtürîdî, zihniyet dünyamızın hayat bulduğu zamanlarda mayamızı yoğurur, varoluş harcımızı karar, kimliğimizi inşa eder. İnanç dünyamızın ideal ve model ismi olur. Sistemin hangi merkez etrafında toplanması gerektiğini hatırlatır. İtikad dünyamızın standartlarını koyar. İslâm nasıl dünya görüşüne dönüştürülebilir? sorusunun müşahhas cevaplarını verir. Hepimiz kendimize başkaları üzerinden kıymet verdiğimiz göre Dostoyevski'ye kulak verelim. Filozof kumaşlı bu Rus, Tanrı'ya inanıyor musun? sorusuna ben Rusya'ya, onun Ortodoksluğuna iman ediyorum. İsa'nın bedeninin Rusya'da meydana çıkacağından şüphem yok diyerek cevap verir ve ekler: Her büyük millet, dünyanın kurtuluşunun yalnız kendinde olduğuna ve diğer milletleri bir ideal etrafında toplamak için var olduğuna inanmalıdır. İstanbul'u ne zaman fethedeceğiz? sorusu ile kafayı bozan Karamazov Kardeşler'in müellifi şayet bir Türk olsaydı Allah'a inanıyor musun? suâlini herhâlde şöyle cevaplardı: Ben Türkiye'ye inanıyorum. Hanefi-Mâtürîdî geleneğe iman ediyorum. Hakiki mânâda Tanrı'ya ancak tek bir milletin sahip olabileceğini, bunun da Türkler olduğunu düşünüyorum. Unutmayalım: Başkalarından söz edenler aslında kendilerini anlatırlar. Herkes muhatabında kendini görür. Kendisini bir yere nispet etmeyen esasen hiçbir yere ait değildir. Türkiye'nin bugünkü durumu üzerine kafa patlatmayan bu ülkenin çocuğu değildir.

İnsanlar da milletler de gibi hurda teferruatlarda oldukları gibi göründüklerine göre Türkistanlı İmâm'ın fikrî karakterini ortaya çıkarmak için yapılması gerekenler bellidir. Aristoteles ile hesaplaşacak derecede felsefeye hâkim olan Mâtürîdî, akılla inanç arasındaki dengeyi çok dakik bir şekilde kurar. İslâm'ın itikâdî esaslarını, rasyonel bir zemin ve çerçeveye oturtur. Akıl aşan hususları gözden kaçırmadığı için vahiyle aklın sahalılarını aynileştirmez. Bir başka ifadeyle akıl yürütmeyi inkâr ederken bile akla sığınmak gerekir diyerek akılla vahiy arasındaki irtibatı tabii hâle getirir. Akıl inkâr edenlerin kendi görüşlerini ispatlayabilmek için 4 akla başvurmak zorunda kaldıklarına dikkat çeker. Akıl göze, şeriati da işığa benzeten ve birisi olmadan diğerinin olmayacağını vurgulayan Gazzâlî'nin dünyasında da şeriat hâricî bakımdan akıldır; akıl da dâhilî bakımdan bir şeriattır. Hazret-i Peygamber'in bildirdiği konuları tek başına kavrayamayan fakat bunların imkânsızlığına da hükmedemeyen akıl burada kendisini azleder ve İlâhî mesajın kılavuzluğuna mahkûm olur; aklın da ötesinde, akla görünmeyen şeylerin görüldüğü bir makam olması uzak bir şey değildir. Mevlânâ aklın akli olsa gönül olurdu derken bunu kasteder. Bir mutasavvıfın felsefe yapmasını irticâli olarak beste yapmak gibi gören bu anlayışta hissetmek de felsefeye dâhildir. Dolayısıyla onun da kendi içinde rasyonel bir karakteri vardır. Madame De Staël olsa herhâlde şöyle derdi: "Felsefedeki idealizm ile dindeki mistisizm arasında pek çok benzerlik vardır. Biri bu dünyadaki şeylerin bütün gerçeğini düşünceye, diğeri öteki dünyadaki şeylerin bütün gerçeğini hissiyata yorar". Metodun olmadığı yerde üsluptan bahsedilemez, belki tarzdan bahsedilebilir deyip geçelim.

Türk dehasının bu en katıksız ismi, Mutezile'nin aksine dinin hayatî bir gerçek oluşunu ihmal etmez. Mutezili İbn Şebîb'in Allah benzerini yaratmaya muktedir midir? sorusunu, aklen mümkün olabilecek konularda görüş beyan et-

menin kurallarına aykırı bulur. Tanrı ile yaratılmış olmayı yan yana getiren bu sorunun abesle iştilal olduğunu söyler. Aynı şekilde Allah aslah olanı yaratmak zorundadır diyerek Tanrı'yı mecburiyet altında bırakan Mu'tezile'nin aksine peygamber göndermeyi hem Allah'ın bir lütuf ve ihsânı hem de aklı bir zaruret olarak görür. Vahiyle kayıtlı bir rasyonellik arayışı içine girerek İslâm öncesi devirden akıp gelen panteistvâri yapının sebep olacağı tehlikeleri önlemek için Tanrı'nın tenzihî tarafını öne çıkarır. Ateizmin panteizmin içine pusu kurup yattığını gözden kaçırmaz. Yeni dinin kolay bir şekilde benimsenmesini temin etmek ve Tanrı'yı soyut ve fonksiyonsuz hâle getirmemek için de teşbihî cepheden vazgeçmez. İlâhî âlemi, beşer âlemine kıyas ederek kelâm metafiziğini kurar. İmanın tahkiki boyutuna vurgu yaparak, inancın bilgi üzerine oturması gerektiğine vurgu yapar. Akılla fizikî olanı gönülle de metafizik'olanı kavrar. Hakikate nazari düşünce yoluyla ulaşmayı esas alırken, mistik yolla erişilebileceğini ise inkâr etmez. Dâhilî dünya ile harici dünyayı birbirinden ayırt etmez. Ma'kûlâtın üstündeki şeylere aklın ermeyeceğini, ulûhiyetin sınırlarına ve mâhiyetine karşı hep hayrette kalınacağını bilir. Mahzâ akla dayanan bir metafiziğin mümkün olmadığına inanır. Buna inanmakla haddini bilmenin aynı şey olduğunu düşünür. Metafizik saha söz konusu olduğunda aklın haddini bilmesi gerektiğine vurgu yapar. Bu nedenle inanç dünyamızın pusulası olan kelâmî İslâm metafiziği olarak görür. Düşünce dediğimiz şeyi inançla kayıtlandırır. Aklın 5 bütünüyle sınırsız olduğu iddialarına karşı çıkararak rasyonelitenin sınırlarını tayin eder. Felsefenin sınırlarını belirlemek için onun imkânlarını kullanır. İnsanın Tanrı karşısında durması gereken sınıra dikkat çeker. Aklın kârı olan şeylerle akla sığmayan şeylerin çetelesini çıkarır. Sibiryâ zindanlarında Kant'ın Saf Aklın Tenkidi'ni okuyan Dostoyevski'nin Yer Altından Notlar'da yaptığı gibi aklın Tanrılaştırılmasına isyan eder. Karamazov Kardeşler'de olduğu gibi aklın mutlaklığıyla istihza eder. Schopenhauer'e kulak verirsek Kant'ın Saf Aklın Tenkidi'nin tamamını hülâsa edecek düstûr şudur: Birçok şeyden şüphelenmek ma'kûl ve meşrû olduğuna göre, en çok şüphe duymamız gereken her şeyi ispatlayan aklımız olmalıdır. Heidegger'e göre de tefekkür dediğimiz şey aslında, asırlardan beri perestiş edilmiş olan aklın, aslında düşünmenin en inatçı ve ısrarcı hasmı olduğunu tecrübe ettiğimiz andan itibaren başlar. Aralarındaki fark ne olursa olsun, medeniyetlerin daima birbirini tahkim ve takviye eden taraflarına dikkat çekerken şunları da ihmal etmemek lazımdır: Kant bir Mâtürîdî olmadığı gibi Mâtürîdî de Kant değildir; zira bir filozof için herhangi bir meseleyi halletmek yeni bir mesele ortaya atmaktır.

Neyin güncel ve nelerin arkaik olduğunu görmek bakımından bu karşılaş-tırmayı yaptıktan sonra yeni baştan Türkistan iklimine dönersek verilecek hüküm, herkesin aklına gelecek kadar basittir: Mâtürîdî bütün bu görüşleriyle Türklerin felsefe olan ilişkilerini taktik olmaktan çıkarıp stratejiye çevirir. İslâm siyaset düşüncesini harekete geçmek için bir kılavuz olarak gören Mâtürîdî'nin devlet tasavvuru da onun itikad dünyasının bir devamı mahiyetindedir. O itiraz kabul etmez bir şekilde devlete İlâhî bir mâhiyet verir. Tanrı'nın Türk halkında tezahür ettiğini vurgularken, O'nu numen alanına hapsolmaktan çıkarır. Fenomenler sahasının tabii bir unsuru hâline getirir. Teori ve tecrübenin düşüncede değil, ancak eylemde

birleştirilebileceğini, bunun da devletle mümkün hâle geleceğini ihsas eder. Devletin ne olduğunu bilenlerin gözünde her tecrübe teorisi, her teori de tecrübeyi içinde barındırır.

Mâtürîdî bütün bu düşünceleriyle Hanefî geleneğe nazârî bir çerçeve sağlar. Halefi olarak görülmesi gereken Gazzâlî'nin yürüyeceği yolu hazırlar. Gazzâlî de selefînin görüşlerini yeni bir çehreye büründürür. Her iki mütefekkir de felsefeye bakışları itibarıyla baba ile oğul gibidir. Bunlardan biri üzerinde düşünmek diğeri üzerinde düşünmektir. Nitekim Tehâfütü'l-Felâsife zihniyet noktasında İbn Sînâ'yı tenkit ederek Mâtürîdî'ye giden yolu açar. Mâtürîdî Aristoteles, Gazzâlî de İbn Sînâ tenkitleriyle felsefenin ömrünü uzatır. Her biri üzerlerine düşen ne ise onun gereğini yerine getirirler. Şu durumda Gazzâlî'nin kıymeti Mâtürîdî, Fârâbî, İbn Sînâ ve Yûsuf Has Hâcib'ten sonra zuhûr eden bir mütefekkir olmasıdır. Aynı manzara Osmanlı asırlarında da 6 hükmünü yürütür. Kemâl Paşa-zâde, Taşkoprî-zâde, Kâtip Çelebi ve Bursevî gibi isimler Mâtürîdî ile Gazzâlî arasındaki birliğe ışık tutarlar. Selefler geçmişimizi, halefler de geleceğimizi oluştururlar. Bu zâviyeden bakıldığında en değerli kavrayışlar en geç bulunanlardır diyen filozofun haklı olduğu kendiliğinden ortaya çıkar. Bursevî devletler Osmanlı'da kemâle erer derken İskender-nâme sahibi Ahmedî de şöyle der: Sonra gelen ön gelenden yeğ olur.

Şu hâlde her bir mütefekkir mensubu olduğu dünyayı öne çıkarmak için geleneğin zeylinde ve hâşiyesinde dolaşır. Teftezânî'nin Şerhu'l-Akâid'i Ömer Nesefî'nin Akâid metninden, Bosnevî'nin Tecelliyât isimli şerhi Fusûs'tan, Cür-cânî'nin Şerhu'l-Mevâkıf'ı Adudüddîn İcî'nin Mevâkıf'ından daha etraflı ve sistemli olmasına rağmen onlar, seleflerinin tarihe mâl olan büyüklüğüne dikkat çekerek kendilerine geçmişin huzurunda bir yer ararlar. Bu şekilde kendilerini küçülterek büyürler. Yukarıdan aşağıya doğru inerek hükmünü yürüten bu nisbî büyüklük iddiası, mutlak büyüklüğün ne olduğunu da tartışmaya ihtiyaç bırakmayacak derecede ortaya koyar. Her biri yaşadığı zamana bakarak dünyayı yeniden inşâ eder. Böylece bahse konu zincirin bir halkası olmanın müstakil şahsiyet sahibi olmaya engel teşkil etmeyeceği kendiliğinden ortaya çıkar. Unutulmaması ve daima tekrarlanması lazım gelen husus şudur: Tarih bize yeni zannettiğimiz her şeyin aslında ne kadar eski olduğunu gösterdiğine göre Mâtürîdî bugün hâlâ çağdaşımız olarak münasebet tesis edebileceğimiz bir mütefekkiridir. Sanatkâr mizaçlı filozofun ifadesiyle düşünce düşünülmüş şeyden, irade de harekete geçirilmiş şeyden koparılamaz; zira düşünce bir kişinin değil, bütün bir medeniyetindir. Modernist İslâm'ın inandığının aksine sanat gibi düşünce de gelenektir, örftür, töredir, ananedir. Ustalık ve çıraklık zinciridir.

Aktüel soru şudur: Mâtürîdî bugün yaşasa ne yapardı, insanları hangi düşünce etrafında toplardı? Her hâlükârda Türk dünyasının ulaşmak istediği âlemi aksettiren Kitâbu't-Tevhîd'i gene yazardı. Özü değişmese de adı ve muhtevası muhtemelen öyle olmazdı. Zamanın rûhuna hükmeden bir sistem kurarak İslâm nâmına her şeyi zafî hâle getirenlerle hesaplaşırdı. Mâtürîdî Kitâbü't-Tevhîd'i Osmanlı asırlarında kaleme alsaydı nasıl telif ederdi? sorusunun en güzel cevabı, Hızır Beg'in Kasîde-i Nûniyye'sinde olduğuna göre geleneğin her zaman kendini

tazelemenin sırrına sahip olduğu söylenebilir. Nesri şiire, fikri hisse, kitâbî olanı şifâhî hâle dönüştüren bu âlimin dünyasında hikmet sahibi olmak az kelime ile çok mânâ ifade etmede kendini gösterir. Fatih Sultan Mehmed Hân'ın İstanbul'un kadı olarak tayin ettiği bu zât, Osmanlı Devleti'ni inşâ eden kıymetler manzumesinin Hanefi-Mâtürîdî gelenek üzerinden 7 mayalanabileceğini meydana koyar. Ondaki kelâmî ve felsefî potansiyeli bir milletin dünya görüşü hâline getirmekle kalmaz, herkesin benimseyebileceği kıvama taşır. Her şeyin kolektif hafızanın benimsediği ölçüyü muhafaza edip sürdürmekte toplandığını gösterir. Bugünden düne atılan her bakış; müellif yaşasaydı metni bugün böyle yazardı demenin bir başka ifadesidir. Mâtürîdî'yi Osmanlıların gözüyle görmenin, okuduğu gibi okumanın mümkün olmadığı bir zamanda olsak da devlet erkânı bugün sırtını İmâm-ı Mâtürîdî'nin türbesine yaslama ihtiyacı hissettiğine göre Kitâbü't-Tevhîd'in yazarı zannedildiğinden daha günceldir. O hâlde ileriye gitmek için adımları geriye doğru atmak lazımdır. Unutmayalım: Tarih bize yeni zannettiğimiz her şeyin aslında ne kadar eski olduğunu gösterir. Tek bir buğday tanesinin bir çuval buğdaya dönüşmesi, o tanenin toprağa girmesiyle mümkün olduğuna göre ferdin de millet hâline gelebilmesi için benliğini idrâk ettiği dünyada yok etmesi gerekir. Mevlânâ'nın var olmak için yok olmak gerekir sözünü bu şekilde anlamak imkân dâhilindedir. Ođlun tavrı babasına benzer sözünü Yûsuf Has Hâcib'le birlikte tekrar ederken, noktayı Dedem Korkud'la beraber koyalım: Kız anadan, oğul atadan görecek.